

GRČKE RIJEČI U JUŽNOSLAVENSKIM JEZICIMA¹*Mile Mamić*

Grčka se kultura ugradila u temelje evropskih nacionalnih kultura. Ona nije svladala samo „surovi Lacij” nego i sva romanska, germanska i slavenska plemena, pa i ostale. Ni jezici evropskih naroda nisu ostali pošteđeni od grčkoga utjecaja, barem na leksičkoj razini. Štoviše, jezici malih naroda bili su otvoreniji prema leksičkom utjecaju mrtvih jezika jer oni nisu bili opasni po nacionalni identitet i nacionalnu kulturu kao jezici moćnijih i brojčano većih naroda koji su pokušavali nametnuti i svoj jezik narodima kojima su gospodarili. Ta tradicionalna otvorenost evropskih naroda prema grčkoj kulturi, posebno prema grčkom jeziku, potvrđena je i u stvaranju novih termina pojedinih struka u duhu grčkoga jezika i od njegovih elemenata. To potvrđuju svi rječnici stranih riječi naroda evropskoga kulturnog kruga. Tako se nameće kao činjenica da je otvorenost prema grčkoj kulturi i stanovit broj riječi grčkoga podrijetla zajednička značajka svih naroda i jezika evropskoga kulturnog kruga. Međutim, način preuzimanja riječi grčkoga podrijetla različit je u pojedinim jezicima, pa i u pojedinim južnoslavenskim jezicima i književnojezičnim tradicijama. Tu se ta različitost ne temelji na različitosti jezika – dijalektima niti na strukturnim razlikama dijalekatske osnovice književnih jezika. Mi ćemo se ovdje ograničiti na južnoslavenske književnojezične tradicije i promatrati u njima način primanja riječi grčkoga podrijetla te utvrditi promjene do kojih je došlo u pojedinom jeziku u odnosu na jezik izvornik, i to na fonetsko-fonološkom i na obličnom planu.

*A. Fonetsko-fonološke promjene*1. Refleks grčkoga *chi*²

grč.	slov.	hrv.	srp.	mak.	bug.
Christós	Krist	Krist	Hrist/os/	Hristos	Hristos
chēmeía	kemija	kemija	hemija	hemija	himija
cheirúrgos	kirurg	kirurg	hirurg	hirurg	hirurg
chlōros	klor	klor	hlor	hlor	hlor
chorós	kor	kor	hor	hor	hor
cháos	kaos	kaos	haos	haos	haos
melagcholía	melanholija	melankolija	melanholija	melanholija	melanholija
charaktér	karakter	karakter	harakter/ karakter	harakter/ karakter	harakter
choléra	kolera	kolera	kolera	kolera	holera
chílioi + + grámma	kilo/gram/	kilo/gram/	kilo/gram/	kilo/gram/	kilo/gram/

¹ To je referat koji je održan u Strugi na X., jubilarnom kongresu jugoslavenskih slavista u listopadu 1982. godine.

² Značenje grčke riječi u ovim križaljka ne odgovara uvijek značenju riječi u modernim jezicima. U nekim se slučajevima i ne navodi jedna grčka riječ, jer nije ni postojala, nego se navodi više grčkih riječi od kojih je u duhu grčkoga jezika načinjena nova riječ.

Tu vidimo u nekim jezicima *k* u drugima *h*, a opet za neke riječi u svima jednako. O čemu se zapravo radi? Grčki glas *chi* prenosio se u klasični latinski kao *ch* i izgovarao se kao aspirirani *k*. Kasnije se aspiracija izgubila, pa je ostalo samo *k*. Takav je izgovor prešao iz latinskog u zapadnoevropske jezike. A kako su Hrvati i Slovenci pripadali zapadnoj kulturnoj sferi i zapadnom tipu kršćanstva, tako su i te grčke riječi primali preko latinskoga ili zapadnih posrednika, dok su Srbi, Makedonci i Bugari preuzeli te riječi izravno iz grčkoga, budući da je on bio jezik matične zemlje istočnoga tipa kršćanstva koja je ujedno bila i evangelizator tih naroda. Vide se također stanovite nedosljednosti u primanju novijih riječi, jer su i istočni južnoslavenski narodi neke riječi primili preko zapadnih posrednika u novije vrijeme. Snaga tradicije ipak je toliko jaka da ona djeluje i na nove riječi, pogotovo ako je osnovna riječ već davno primljena na jedan ili drugi način.³ Stoga je npr. u hrvatskom *kroničan*, *sinkron*, *dijakronija*, *sinkronizirati*, *kolerik*, *koletijaza*, *kloroza*, *kloromicetin* i sl.

2. Refleks grčkoga oštrog haka

grč.	slov.	hrv.	srp.	mak.	bug.
Hómēros	Homer	Homer	Omīr/Homer	Homer	Gomer
Háidēs	had	had	ad/had	ad	ad
Hellás	Helada	Helada	Jelada/Helada	Elada	Elada
/g.-ádos/					
Hellēn +	helenizam	helenizam	jelinizam/ helenizam	elinizam	eliniz'm
-ismós/					
historía	historija	historija	istorija	istorija	istorija
hystería	histerija	histerija	histerija	histerija	isterija
haimato- +lógos	hematolog	hematolog	hematolog	hematolog	hematolog

U tim se primjerima radi o grčkom oštroj haku, koji se bilježio iznad samoglasnika ako se riječ počinjala samoglasnikom, a u lat. transkripciji bilježio se običnim *h*, kako se i u grčkom izgovarao. Osim toga postojao je i tihi hak, koji nije imao glasovnog ostvarenja, nego je bio samo grafijska opreka oštroj haku. U srednjovjekovnom grčkom, tj. u bizantsko doba, neutralizira se ta razlika između oštrog i tihog haka, tako da u izgovoru nemaju nikakve vrijednosti. A kako su u to doba istočni južnoslavenski narodi bili u jakim vjerskim, kulturnim i diplomatskim vezama s Bizantom, tadašnji grčki izgovor riječi s oštrim hakom prešao je u jezike tih naroda. Kako vidimo, novije se riječi primaju sa *h*, kako je to bilo u klasičnom grčkom i u latinskom izgovoru, i kako su to Hrvati i Slovenci već prije prihvaćali, oslanjajući se na latinsku tradiciju i na njoj gradeći novu, svoju. Danas dolazi do stanovitih korekcija, u srpskom npr., gdje se pod utjecajem klasičnih filologa vraća izvorni starogrčki izgovor oštrog haka i u davno preuzetim riječima, pa tako uz *Omīr*, *ad*, *Jelada*, *jelinizam* imamo *Homer*, *had*, *Helada*, *helenizam*.

³ Vladimír Loknar, O preuzimanju grčkoga *ch* (χ), Jezik, XXIII, str. 51–55.

3. Refleks intervokalnog *s*

grč.	slov.	hrv.	srp.	mak.	bug.
philo-+sophía	filozofija	filozofija	filosofija/ filozofija	filozofija	filosofija
háiresis	hereza	herez/ij/a	jeres	eres	eres
entusiasmos	entuziazem	entuzijazam	entuzijazam	entuzijazam	entuziaz'm
dià pasōn	diapazon	dijapazon	dijapazon	dijapazon	diapazon
Elisábeth	Elizabeta	Elizabeta	Jelisaveta	Elisaveta	Elisaveta
básis	baza	baza	baza	baza	baza
análysis	analiza	analiza	analiza	analiza	analiz/a/

Budući da dentalni spirant *s* u bizantskom grčkom kao ni u novogrčkom nije bio podvrgnut zvučnoj asimilaciji, u istočnih južnoslavenskih naroda u apelativima i vlastitim imenima preuzetim u to doba nalazimo *s* gdje u Hrvata i Slovenaca imamo *z*, kako pokazuju gornji primjeri. Tu još možemo dodati osobna imena: *Atanasije, Isak, Isidor, Teodosije* itd., koja se u Hrvata i Slovenaca izgovaraju sa *z*, pa imamo: *Atanzije, Izak, Izidor, Teodozije* itd. U novijim riječima, koje nisu preuzete u to doba, imamo u svim južnoslavenskim jezicima *z*, uz stanovita kolebanja, npr. u bug. *entusiast*, a u svim ostalim *entuzi/j/ast*.

4. Refleks grčkoga *s* u susjedstvu sa sonantima *r* i *m*

grč.	slov.	hrv.	srp.	mak.	bug.
Persía	Perzija	Perzija	Persija	Persija	Persija
kósmos	kozmos	kozmos	kosmos	kosmos	kosmos
kosmopolítēs	kozmpolit	kozmpolit	kosmpolit/a/	kosmpolit	kosmpolit
kósmos+ + naútēs	kozmonavt	kozmonaut	kosmonaut	kosmonaut	kosmonavt
kosmetikós	kozmetika	kozmetika	kozmetika	kozmetika	kozmetika

U skupini *rs* u klasičnom se grčkom jeziku *s* tako i izgovaralo pa je pismenim ili usmenim putem takav izgovor došao u srpski, makedonski i bugarski, ali u skupini *sm* već se u klasičnom grčkom *s* izgovaralo *z*. Kako Srbi, Makedonci i Bugari i tu imaju izgovor *s* (vjerojatno pod utjecajem grčke grafije), može se zaključiti da su te riječi primljene knjiškim putem. Srednjovjekovni latinski i drugi zapadni jezici prihvatili su izgovor *z* u oba slučaja, pa tako imamo i u hrvatskom i u slovenskom. Ipak vidimo da u novijim riječima u svim jezicima imamo *z*, kao npr. u riječi *kozmetika*.

5. Refleks grčkoga *k/kapa/*

grč.	slov.	hrv.	srp.	mak.	bug.
kédros	cedra	cedar	kedar	kedar	ked'r
Okeanós	ocean	ocean	okean	okean	okean
Kýpros	Cipar	Cipar	Kipar	Kipar	Kip'r
skēnē	scena	scena	scena	scena	scena

Kako se u srednjovjekovnom latinitetu slovo *c* ispred *e* i *i* izgovaralo kao *c*, i grčko se *k* /*kapa*/ u takvu položaju tako pisalo i izgovaralo. Preko latinskoga takav se refleks grčkoga *k* pojavljuje u hrvatskom i slovenskom, dok u srpskom, makedonskom i bugarskom imamo izvorno *k*, kako je bilo u grčkom. Kasnije primljene, novije riječi izjednačuju se u svim jezicima, ali ima i stanovitih kolebanja, kao npr. u hrvatskom, gdje imamo *autokefalan* (doduše kad se govori o pravoslavlju), ali i *autocefalan*, *stegocefali*, *encefalitis* i sl.

6. Refleks grčkoga dugog *e/eta*/

grč.	slov.	hrv.	srp.	mak.	bug.
amēn	amen	amen	amin	amin	amin
klēros	kler	kler	klir/os/	klir	klir
Eirēnē	Irena	Irena	Irina	Irina	Irina
Porphyrogēn- nētos	Porfirogenet	Porfirogenet	Porfirogenit	Porfirogenit	Porfirogenit
Athēnai	Atena	Atena	Atina	Atina	Atina
Hellēn+ismós	helenizam	helenizam	jelinizam/ helenizam	elinizam	eliniz'm

Tu se radi o prelasku dugoga *e/eta*/ u *i*-glas, što se je zbilo već u srednjovjekovnom grčkom i nastavilo kasnije. Stoga u srpskom, makedonskom i bugarskom nalazimo *i* gdje u hrvatskom i slovenskom imamo *e*. To je i preuzeto slušanjem grčkoga izgovora, što je bilo moguće zbog neposredne blizine.

7. Refleks grčkoga *b/beta*/

grč.	slov.	hrv.	srp.	mak.	bug.
bárbaros	barbar	barbar/in/	varvar/in/	varvar/in/	varvar
sýmbolon	simbol	simbol	simbol	simbol	simvol
sýmbolon+ -ismós	simbolizem	simbolizam	simbolizam	simbolizam	simboliz'm
Elisábeth	Elizabeta	Elizabeta	Jelisaveta	Elisaveta	Elisaveta
Bysántion	Bizanc	Bizant	Vizantija	Vizantija	Vizantija
labýrinthos	labirint	labirint	lavirint/ labirint	lavirint	lavirint/ labirint

Starogrčki bilabijalni zvučni okluziv *b/beta*/ u bizantsko doba pretvara se postupno u labiodentalni spirant *v*. Iz toga vremena dolaze u srpskom, makedonskom i bugarskom likovi sa *v*, dok u Hrvata i Slovenaca imamo likove sa *b* latinskim posredništvom. U novijim riječima imamo *b* u svim južnoslavenskim jezicima uz neka kolebanja. Srpski npr. ima *simvol*, ali samo u svezi *simvol vere*, inače je *simbol*.

B. Oblična prilagodba

Grčke imenice ženskoga roda

U grčkom jeziku imenice ženskoga roda najčešće završavaju na *-a*, *-ē*, *-is* /gen. *-eōs* / i *-is* /gen. *-idos*/. Imenice na *-a* i *-ē* u južnoslavenskim su jezicima uglavnom sačuvale rod i završavaju na *-a*. Imenice na *-is* /gen. *-eōs*/ uglavnom gube završetak *-is*, umjesto njega dobivaju završetak *-a* i zadržavaju ženski rod. Tako imamo u svim južnoslavenskim jezicima *skepsa*, *sinteza*, *baza*. Bugarski i makedonski u nekim riječima, možda pod ruskim utjecajem, imaju usporedo ili isključivo izvorni grčki lik, ali se pri tom mijenja rod, tj. postaju muškoga roda. Imenica *hereza* /grč. *haíresis*/ dala je u hrvatskom i u slovenskom pravilno *hereza*, a u bugarskom, makedonskom i srpskom izgubila je završno *-is* i ostala ženskoga roda, što je svakako iznimka kao strana riječ na suglasnik ženskoga roda. I u staroslavenskom je doduše bila ženskoga roda, ali u liku *jeres'*, pa je vjerojatno odatle tako ušla u te jezike, a kako je to učena riječ, mogla je utjecati i svijest da je u grčkom ta riječ ženskoga roda. Imenice na *-is* /gen. *-idos*/ redovito gube u genitivu završetak *-os* i umjesto njega dobivaju *-a*, npr. *korōnīs*, gen. *korōnidos* – *koronida*. Ipak ima nekoliko imenica na *-is* jednoga i drugoga tipa koje u svim južnoslavenskim jezicima čuvaju izvorni grčki lik, ali su morale promijeniti rod: *ibis*, *iris*, *klitoris*, *sinopsis*.

Grčke imenice muškoga roda

Većina imenica muškoga roda imala je u grčkom završetak *-os* ili *-ēs*. Ti se završeci redovito u apelativima gube u južnoslavenskim jezicima i ostaje imenica muškoga roda na suglasnik ili dobiva *-a*: *asfalt*, *disk*, *despot*, *kozmpolit*, *atlet/a*/, *kateheta* itd. Te su riječi /kao npr. *disk* i *asfalt*/ ponekad narušavale fonološku strukturu južnoslavenskih jezika, stvorivši tako suglasničke skupine na kraju riječi teške za izgovor. Neke su se pak imenice zbog svoje kratkoće oduprle promjeni, te su sačuvale izvorni lik i rod: *demos*, *falos*, *logos* itd.

Grčke imenice srednjega roda

Osobito velika promjena zahvatila je imenice srednjega roda koje su došle u južnoslavenske jezike iz grčkoga. Među tim riječima ima ih najviše koje su u grčkom završavale na *-on* ili na *-ma* /gen. *-matos*/. Ni jedne ni druge nisu mogle u južnoslavenskim jezicima sačuvati izvorni rod i lik, jer u njima imenice srednjega roda završavaju na *-o* ili *-e*. Neke su od njih sačuvale izvorni grčki lik, ali su postale muškoga roda: *stadion*, *etimon*, *ergon*, *grafikon*, *leksikon*. Neke su izgubile završetak *-on* i postale muškoga roda: *licej* /*lýkeion*/, *mauzolej* /*maus(s)óleion*/, *idol* /*eidōlon*/, ili su pak dobile završetak *-a* prema svojem množinskom liku, pa imamo: *gimnazija* /*gymnásion*/, *stihija* /*stoicheíon*/, *idila* /*eidýllion*/, *biblija* /*biblíon*/. Neke su primljene preko latinskoga: *simpozij/um*/, *dikasterij/um*/, *kriterij/um*/. Zanimljivo je da je lik na *-um* karakterističan za bugarski, makedonski i srpski, a lik na *-ij* za hrvatski i slovenski. U tu kategoriju ide velik broj naziva kemijskih elemenata koji se tako prilagođuju.

Ovdje ćemo se posebno kratko osvrnuti na način primanja imenica srednjega roda na *-ma* /gen. *-matos*/ u južnoslavenskim jezicima. Ta je kategorija imenica osobito zanimljiva zbog svoje brojnosti, raznolikog primanja u južnoslavenske jezike i stanovite zakonitosti koja u tom vlada. Evo nekoliko takvih imenica: *aksiom*, *idiom*, *paradigma*,

enigma, morfem, fonem itd. Takve imenice u bugarskom, makedonskom i uz veće kolebanje u srpskom uglavnom čuvaju izvorni lik, ali mijenjaju rod, tj. postaju ženskoga roda. U hrvatskom i slovenskom zadržavaju izvorni lik ako imaju ispred završnog *-ma* još neki suglasnik, ali ako ga nemaju, onda uglavnom gube završno *-a*, te postaju muškoga roda. Od toga se izuzimaju dvosložne imenice, koje bi tako postale jednosložne. Osim toga u hrvatskom neke mogu biti jednake grčkoj osnovi: *klimat, aromat, dramat, temat*, što je kao u poljskom, ali je u hrvatskom arhaično ili je dobilo stanovitu semantičku diferencijaciju.

Možemo zaključiti da se po načinu primanja grčkih riječi južnoslavenski jezici mogu podijeliti u dvije skupine. U prvu skupinu idu jezici koji su te riječi primali uglavnom izravno iz grčkoga jezika, a to su: bugarski, makedonski i srpski. U drugu skupinu spadaju hrvatski i slovenski, koji su te riječi primali preko latinskog ili drugih zapadnih posrednika. Otuda potječu znatne razlike u načinu primanja tih riječi. To je postala višestoljetna tradicija pojedinih južnoslavenskih naroda, koja se kreativno uključuje i u rješavanje suvremenih jezičnih kolebanja.

S a ž e t a k

Mile Mamić, Zavod za jezik IFF, Zagreb

UDK 801.316.3:808.62, izvorni znanstveni članak, primljen za tisak 28. prosinca 1982.

Greek Words in South-slavic Languages

The author deals with the words of Greek origin in South-slavic standard languages from phonetical, phonological and morphological point of view. He shows that South-slavic languages can be divided into two groups according to their treatment of Greek words. Croatian and Slovenian form one group, Serbian, Macedonian and Bulgarian another.

EUROPA ILI EVROPA*?

Vladimir Vratović

Govorim o zemljopisnom pojmu, nastojeći pokazati kada se otprilike i zašto zbilja mijena *Europe* u *Evropa*. Prije nego bih pokušao ocrtati tijek njezin, posebice u posljednjih sto godina, moram podsjetiti na izvorno stanje grčkoga dvoglasa *eu* (i *au*). *Evropa* je naime u izgovornom obliku s *ev* umjesto *eu* grčkoga, ali novogrčkoga podrijetla. Početke monoftongizacije diftonga *eu* (i *au*) nalazimo već u razdoblju takozvane *koinē* (od 4. st. prije n.e.) u Grčkoj, što se razvilo i ustalilo u novogrčkom: proces konzonantizacije (labijalizacije) drugoga vokala (*u*), tako da je *eu* pred zvučnim konzonantom dalo *ev*, pred bezvučnim *ef*. Stoga dakle *Europa/Evropa*.

* Dva čitatelja iz Zagreba zapazila su da se uz *Evropa* upotrebljava i *Europa* pa su nam, u razmaku od pet dana, poslala isto pitanje: „je li bolje, u neutralnom značenju, *EVROPA* ili *EUROPA*?” (M. B.), „Dakle, je li *Evropa* ili *Europa* (za kontinent)?” (A. G.). Zamolili smo V. Vratovića, klasičnoga filologa, da odgovori, a on je odgovorio opsežnim člankom. (Ur.)